

СТРУКТУРА СХІДНОТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

О. В. Цвек

У статті розглядаються походження і структура східнотрипільської культури. Порівняння її локальних варіантів дає змогу визначити загальне і особливе у розвитку культури в конкретних районах її існування.

На пізній фазі розвитку в колись монолітній культурі Прекукутені стає відчутною тенденція до диференціації. На заході, за Дністром, приплив нових етнічних елементів зумовлює формування нової кукутенської культури, в якій досить швидко з кожним новим ступенем розвитку зникають риси попередньої прекукутенської¹. Однією з основних ознак цієї культури є наявність у керамічному комплексі 60—80% посудин, прикрашених поліхромним або монохромним розписом і велика кількість антропоморфної пластики. На сьогоднішній день всередині цього масиву дослідники розрізняють ряд локальних варіантів або культур — Кукутені, Петрешті, Другушені та ін.²

Інакше йшов процес на території східного регіону. Еволюція від раннього до середнього Трипілля відбувалася спокійніше, тривалий час зберігалися ранньотрипільські традиції. В археологічних матеріалах поселень початку розвинутого Трипілля східного ареалу (Борисівка, Зарубинці, нижні шари Березівки) досить чітко відчувається генетична підоснова — раннє Трипілля. З кожним новим ступенем розвитку (пам'ятки типу Красноставки, Онопріївки) ранньотрипільські традиції поступаються місцем інноваціям: імпортна розписна кераміка, зміни в домобудівництві, ідеології, господарстві. На території східного ареалу зароджується нове культурне явище, яке відрізняється від західної синхронної кукутенської культури.

На своєрідність пам'яток східного ареалу трипільської культури вперше звернув увагу її першовідкривач Вікентій Хвойка³. Пізніше про це писали й інші дослідники⁴.

Археологічні роботи у Верем'ї дали змогу В. Козловській визначити особливість трипільських поселень Подніпров'я і підкреслити їх зв'язок з пам'ятками Буго-Дніпровського межиріччя⁵. Але вивчення походження та своєрідності трипільських пам'яток Подніпров'я стримувалось нерівномірністю дослідження території між Південним Бугом та Дніпром.

З 1969 р. почалися планомірні роботи на пам'ятках трипільської культури цього регіону⁶. Археологічні розкопки, проведені на невідомих раніше пам'ятках (Зарубинці, Гребля, Тараща, Чижівка, Онопріївка, Веселий Кут, Шкарівка, Миропілля та ін.), а також додаткові дослідження на відомих поселеннях (Красноставка, Гарбузин, Березівка) дали можливість з'ясувати генетичну підоснову та дослідити процес становлення трипільської культури в Подніпров'ї, Побужжі та їх межиріччі. Узагальнення одержаного археологічного матеріалу в ході вивчення пам'яток східного ареалу, визначення типів пам'яток і їх хронологічної послідовності уможливили висвітлення становлення та розвитку якісно нового явища. Виходячи із загальноназиваних в українській та російській археології критеріїв визначення поняття «археологічна культура», можна констатувати зародження всередині трипільсько-кукутенської спільноти окремої східнотрипільської культури та простежити процес її розвитку⁷.

Пам'ятки східнотрипільської культури займають територію між Південним Бугом і Дніпром, їх об'єднує спільність походження та світогляду носіїв культури, традиції у господарстві і виробництві, особливо керамічному. Протягом багатовікового існування її племена зберігали традицію оформлення кераміки

заглибленим жолобчастим орнаментом. Визначаючи самотність та самостійність культури не можна погодитись з думкою тих дослідників, які вважають головною причиною переважання заглибленого орнаменту на кераміці (одна з найтиповіших ознак східнотрипільської культури) віддаленість цього району від корінної території кукутено-трипільської спільноти. Мабуть, це явище має інший зміст. Племена східнотрипільської культури рано пізнали розписну кераміку, про що свідчить імпорт із кукутенських і гумельницьких поселень. Однак чужа місцевим культурним традиціям, вона не одержала належного поширення. Заглиблений орнамент був способом передачі майбутнім поколінням старовинних традицій та ідеологічних уявлень, що сприяли збереженню культурної єдності.

Аналіз основних ознак, що характеризують західний і східний ареали, показує їх значну відмінність як у матеріальній, так і в духовній культурі. Зіставлення керамічних комплексів одночасових пам'яток цих ареалів дає якісну їх різницю та підкреслює самостійність східнотрипільської культури⁸.

У межах своєї території протягом існування східнотрипільська культура не була монолітною. Розселення та подальший розвиток споріднених етнокультурних груп зумовлюють деяку відмінність у їх матеріальній культурі. У східнотрипільській культурі в період розвинутого Трипілля розрізняються чотири локальні варіанти (рис. 1). Кожен з них мав свою територію, характерні етнографічні риси, різні історичні долі.

Основна частина пам'яток буго-дніпровського локального варіанту була розташована в басейнах рік Рось, Гірський та Гнилий Тікич. Процес формування цього локального варіанту був складний та багатограний. Його носії найдовше зберігають ранньотрипільські традиції. На сьогодні пам'ятки буго-дніпровського локального варіанту найбільше досліджені.

Вивчення топографії, планування, домобудівних засобів, гончарного виробництва пам'яток зазначеного варіанту дало змогу створити еволюційну колонку із семи ланок, кожна з яких репрезентована певним типом пам'яток: Зарубинці, Красноставка, Онопрівка, Шкарівка, Веселий Кут, Миропілля, Гарбузин.

Яскрава етнографічна своєрідність виявилась у керамічних комплексах поселень, де більшість посудин прикрашена заглиблено-жолобчастим орнаментом (33—36%). Характерні такі форми посудин: грушовидні посудини з покриттями (рис. 2, 1—3, 5—7), кратери (рис. 2, 8—10), біноклеподібні (рис. 2, 4), моноклеподібні посудини, посуд з кулястим тулубом, біконічні амфори-глекси, куб-

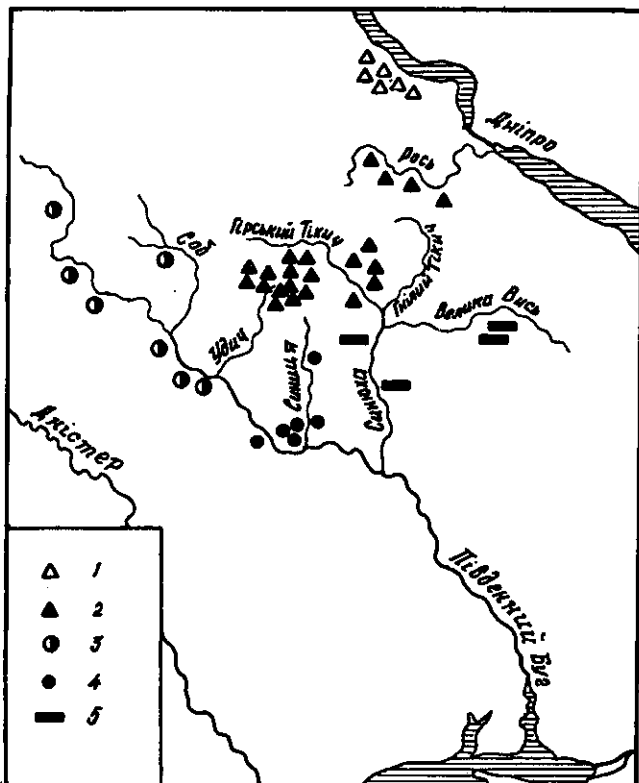


Рис. 1. Схема розташування локальних варіантів східнотрипільської культури. 1 — пам'ятки дніпровського локального варіанту (за Т. Г. Мовшею); 2 — пам'ятки буго-дніпровського варіанту; 3 — пам'ятки середньобузького локального варіанту; 4 — пам'ятки південнобузького локального варіанту; 5 — пам'ятки типу Володимирівка.



Рис. 2. Кераміка буго-дніпровського локального варіанту (Шкарівка, Миропілля, Веселий Кут): 1 — зерновик; 2—3 — грушоподібні вази; 4 — біноклеподібна посудина; 5—7 — покритки; 8—10 — кратери; 11 — біноклеподібна посудина; 12 — глек; 13 — кратер; 14 — широковідкритий горщик; 15, 16 — кубки; 17 — кухонний горщик; 18 — тринокль.

ки (рис. 2, 15, 16). Незважаючи на значну різноманітність типів, кераміка груп єдина за технологією виготовлення і, що особливо важливо, зберігає орнаментальну стильову спільність. Всі посудини прикрашені спіральньо-стрічковим жолобчастим орнаментом, для якого характерне ритмічно-зональне розміщення візерунка. У декорі переважає спіральна стрічка з кількох заглиблених ліній. Класичним для характеристики буго-дніпровського локального варіанту, як і для всієї східнотрипільської культури, слід вважати комплекс поселення біля Веселого Кута⁹. Саме в цей час зазначений стиль орнаментатії, характерний для кераміки східнотрипільської культури, повністю формується та витісняє більш ранні елементи.

У світогляді племен поряд із спільними рисами, притаманними носіям східнотрипільської культури, спостерігається відмінність у культовій обрядності. У віруваннях носіїв цього локального варіанту одне з головних місць займає дуальне жіноче божество, якому присвячені Шкарівське святилище та ритуали, що виконувались навколо сімейних вівтарів¹⁰. Певну роль у культурі, пов'язаному з виробництвом кераміки, відігравали уявлення про двох богинь. Для общин цього локального варіанту характерна традиція зображення на посудинах чотирьохкратного символу жіночих грудей в ореолі сонячного знака (рис. 2, 2).

Цікава обрядність зафіксована на поселеннях буго-дніпровського локального варіанту в спеціальних спорудах для зберігання і розмелювання збіжжя (Веселий Кут, Миропілля)¹¹.



Рис. 3. Кераміка південнобузького локального варіанту (Березівка): 1 — грушоподібна посудина; 2 — вівтар; 3 — статуетка; 4 — миска; 5 — покришка; 6 — модель печі.

Лише у населення пам'яток типу Веселого Кута буго-дніпровського локального варіанту (Веселий Кут, Копіювата, Пеніжкове, Вільховець) існував ритуал закладки під майбутнє житло зооморфних пластичних зображень (ведмедя, кабана, риби тощо).

Специфіка спільнот буго-дніпровського локального варіанту була підсилена зв'язками з населенням Карпатського басейну та східною групою дунайської енеолітичної культури Лендель. Про ці контакти свідчить нечисленна група тонкостінних посудин з округлим туловом. Система і стиль їх прокресленого орнаменту нагадують декор посуду культур Дунайсько-Тиського ареалу. У населення Буго-Дніпровського межиріччя під впливом носіїв тисаполгарської культури з'являється ще одна нова група кераміки¹².

До сфери активного обміну стародавнього населення Карпатського басейну входив обсидіан. Нуклеуси та зняття з цього мінералу знайдено на поселеннях буго-дніпровського локального варіанту біля сіл Тараща та Миропілля. Особливо чітко простежуються контакти із зазначеними культурами на пам'ятках типу Веселого Кута, де також трапляється посуд (рис. 4, 8—10), близький кераміці тисаполгарської культури. У цей же період з'являються посудини із заглибленою сітчастою орнаментациєю, що не характерно для культур кукутено-трипільської спільноти (рис. 4, 1).

Найближчі аналогії знаходимо в тисаполгарській і на ранньому етапі бодрогкерестурської культур¹³. До початку бодрогкерестульської культури належить чорнолощений глечик-амфора, декорований заглибленими лініями (рис. 5, 6). Хронологічне співвідношення культур Карпатського басейну з пам'ятками кукутено-трипільської спільноти найповніше розроблено словацькими археологами. С. Шишка зіставляє тисаполгарський і бодрогкерестурський її етапи з розвинутим Трипіллям, а лажнянський період — з пізнім етапом Трипілля. Цьому твердженню не суперечать і зроблені нами висновки щодо контактів населення Буго-Дніпровського межиріччя і Карпатського басейну. Чи був вплив тисаполгарської і бодрогкерестурської культур безпосереднім чи здійснювався за участю енеолітичних племен Закарпаття, поки що сказати важко. Слід зазначити, що частина посуду з рисами, близькими полгарській кераміці, виготовлена із місцевої глини на поселеннях східнотрипільської культури. Для уточнення характеру взаємозв'язків спільнот східнотрипільської культури з племенами Карпатського басейну важливим є енеолітичне поховання на Полтавині біля с. Орлик¹⁴. Аналогії з формою і масою знайденої в ньому посудини ведуть до тисаполгарської культури. Можна припустити, що деякі представники населення карпатської котловини з метою обміну мідних виробів проникали далеко на схід, осідаючи іноді в місцевому середовищі, у тому числі й в общинах східнотрипільської культури Буго-Дніпровського межиріччя.

У середині розвинутого етапу східнотрипільської культури племена її буго-дніпровського локального варіанту межували з енеолітичним населенням Волині та Поділля і вступили з ними в тісний контакт. Це документується появою у пам'ятках шарківського типу нових груп кераміки, характерних для енеоліту



Рис. 4. Кераміка з інокультурними ознаками та імпортна (Веселий Кут, Гарбузин, Тростянички).

Волині. На Шкарівському поселенні трапляються кубки та шароподібні посудини, масивні глечики-амфори, пофарбовані білою фарбою або вохрою після випалу. Аналогії їм є в матеріалах могильника біля Звенигорода¹⁵ та інших пам'ятках Західної Волині. Фрагмент тонкостінної чаші із Шкарівки, орнаментованої червоною фарбою ланцюжком заштрихованих трикутників, нагадує декор чаші з поселення поблизу с. Зимне¹⁶. Зв'язки лендельського та східнотрипільського населення, що намітились на ранньому етапі культури Лендель Волині (Зимне-Злото), тривають і далі (етап Вербковице-Костянець). На пам'ятках етапу Вербковице-Костянець поширюються широко відкриті з рельєфними виступами та профільовані миски із заглибленим ямковим орнаментом біля основи вінець¹⁷. Посуд подібної форми і орнаментатії, в якому відчувається місцеве

переробка лендельських зразків, трапляється на багатьох майданчиках поселення Веселий Кут (рис. 4, 3—5). Згідно з висновками польських дослідників, поселення Вербковице існувало одночасно з пам'ятками лендельської культури Бжесткувського типу і типу Йордансмюль. У зв'язку з цим для уточнення характеру контактів культури Лендель із східнотрипільською значний інтерес представляє мідна¹⁸ очкоподібна підвіска, знайдена на поселенні Веселий Кут (рис. 4, 7). Подібні прикраси трапляються в могильниках і на поселеннях періоду III А куявської культури (за Л. Черняком); використовувались вони як підвіски або складові частини діадеми¹⁹. Ю. Павелчик датує такі підвіски періодом Лендель IV²⁰. До цього часу відносить початок куявської культури і Л. Черняк²¹. Таким чином, контакти населення буго-дніпровського локального варіанту з носіями лендельської культури починаються в період Лендель III і тривають у Лендель IV. Одночасно з появою лендельських рис в оформленні кераміки з'являються інновації і в релігійних уявленнях. У другій половині розвинутого етапу східнотрипільської культури у населення буго-дніпровського локального варіанту з'явилися трьохчастинні культові посудини. За ідеєю вони дуже нагадують посудини лендельської культури (Глибокі Мосувські), але за формою і орнаментациєю — місцеві. Поховання вівці під підлогою житла із Веселого Кута також знаходять аналогії в обрядах, зафіксованих на поселеннях лендельської культури.

Викладене дає змогу зробити припущення про проникнення в середовище племен буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури якоїсь групи носіїв культури Лендель, що принесла з собою нові традиції оформлення кераміки і деякі елементи притаманного їй світогляду.

Згадані вище контакти із сусідніми племенами і розвиток місцевих традицій дали своєрідну окрасу пам'яткам буго-дніпровського локального варіанту східнотрипільської культури, спільноти якої існували на цій території протягом всього розвинутого Трипілля. Наприкінці його значна частина населення буго-дніпровського локального варіанту була асимільована носіями кукутенської культури. Другий локальний варіант східнотрипільської культури — північно-бузький (за І. І. Зайцем)²² або середньобузький (за С. О. Гусевим)²³ — об'єднує трипільські пам'ятки середньої течії Південного Бугу (його обох берегів) та басейну річки Соб. І. І. Заєць, який проводив тут розкопки, першим відзначив своєрідність даної групи пам'яток. Маючи спільну генетичну основу з поселеннями Буго-Дніпровського межиріччя, в ході свого розвитку пам'ятки середньобузького локального варіанту набули своєрідних етнографічних рис.

Нині попередньо можна означити лінію розвитку цього локального варіанту, але вона все-таки потребує уточнення багатьох своїх ланок: Борисівка, Ладижин, Печера, Уланівка, Бухоники, Мизиківські хутори, Клішів, Тростянич. Найранішими пам'ятками є Борисівка, Ладижин, Печера та Уланівка, керамічні комплекси яких, маючи ще ранньотрипільські риси, досить подібні. Дуже нагадують їх посудини з поселень типу Зарубинців Буго-Дніпровського межиріччя.

В цілому матеріали пам'яток Південного Бугу мають свою очевидну специфіку. Тут поширені посудини із заглибленим орнаментом (у заглибленнях — біла паста), що доповнювався пофарбуванням червоною вохрою поверхні виступаючих частин. У Зарубинцях кераміка такого типу трапляється досить рідко. Якщо канелюри на посуді середньобузьких поселень (Ладижин, Печера) виступають у спіральних та інших криволінійних композиціях, то в Зарубинцях переважають вертикальні канелюри. На пізніших пам'ятках (Мизиківські Хутори) з'являються посудини, покриті оранжевим ангобом і прикрашені заглибленим широкожолобчастим орнаментом. За формою і стилем орнаментациї ця кераміка нагадує посуд трипільських пам'яток Молдови етапу VI. Мешканці останніх, можливо, взяли участь у формуванні локального варіанту, про який йдеться. Віддалене відлуння цих зв'язків відчувається і в матеріалах поселень типу Красноставки та Онопріївки, де також з'являється посуд з оранжевим ангобом і широкожолобчастим орнаментом, але в значно меншій кількості, ніж на Південному Бузі. Наступний щабель у розвитку Трипілля цього району репрезентують виявлені І. І. Зайцем пам'ятки типу Клішева.

Епонімне поселення займало мисовидну ділянку надзапальної тераси лівого низького берега Південного Бугу. Площа пам'ятки 5,2 га²⁴.

Керамічний комплекс Кліщева своєрідний. Найцікавіший у ньому посуд з розписом, аналогічний кераміці Молдовського Подністров'я (Жури, Гаяни, Попенки). Передусім це стосується амфор, що прикрашені білими спіральними стрічками з чорною обводкою²⁵. Зазначені посудини не є наслідуванням; мабуть, вони виготовлені в Клішеві вихідцями з Подністров'я. Таке припущення вказує на якийсь імпульс із Дністра у другій половині етапу VI і початку періоду VI—VII (Кукутені А₄, початок Кукутені А—VI). Серед кераміки із заглибленим орнаментом, знайденої у Клішеві, трапляється посуд, форма і орнаментальна композиція якого також звичайні для поселень Дністра етапу VI. Кераміка Кліщева і деяких синхронних пам'яток Буго-Дніпровського межиріччя має деякі спільні риси. Так, посудини з заглибленою орнаментациєю і кухонні з Кліщева та Шкарівки схожі за формою і оздобленням, що пояснюється, мабуть, спільною генетичною підосовою і контактами населення. В цілому, відмінність між керамічними комплексами двох локальних варіантів східнотрипільської культури досить відчутна. Серед кераміки Кліщева є також зразки, які майже ідентичні посудинам із Веселого Кута і Пеніжкового, але Клішев за часом свого існування, мабуть, більш ранній за ці пам'ятки.

Подальший розвиток середньобузької локальної групи представлений пам'ятками типу Тростянчика. Поселення поблизу с. Тростянчик площею близько 8 га розташоване на високому стрімкому мисі, утвореному притокою Південно-Бугу. Глинобитні наземні споруди сплановано по колу. Значний інтерес представляє гончарна майстерня з піччю-гандиром для випалу кераміки і культовим комплексом, до складу якого входили круглий вівтар, зооморфні посудини та інші ритуальні атрибути. Скупчення каміння з боку плато уможливило припущення наявності оборонних споруд. Поселення біля Тростянчика за своїм археологічним комплексом синхронне таким пам'яткам східнотрипільської культури, як Гарбузин, Гордашівка (рис. 4, 12—19). Кераміка з розписом з цієї пам'ятки має досить близькі аналогії як у комплексах перелічених пам'яток, так і в матеріалах поселення Андріївка на р. Велика Вись. Всі вони датуються кінцем етапу VII. Розписна кераміка з Тростянчика свідчить про продовження процесу асиміляції місцевого населення східнотрипільської культури кукутенськими племенами, що розпочався за часів існування Кліщева.

Територія поширення третього — південнобузького — локального варіанту невелика. Вона обмежена Південним Бугом з півдня, р. Удич з заходу та нижньою течією р. Синюхи зі сходу. Північним кордоном, мабуть, була р. Велика Вись. На своєрідність пам'яток початку розвиненого Трипілля цього регіону звернула увагу К. К. Черниш, яка виокремила їх у групу пам'яток Сабатинівського типу. Втім у цій групі нині вже розрізняють кілька типів пам'яток. З 1989 р. експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом автора цієї статті почалось планомірне вивчення цього регіону.

У ранньому Трипіллі згаданий регіон був густозаселеним. Пам'ятки перехідного етапу від раннього до розвиненого Трипілля поки що вивчені недостатньо. Попередньо до них можна віднести поселення Могильне IV, відкрите М. С. Гасюком, з огляду на велику площу цієї пам'ятки (20 га) та деякі ознаки керамічного комплексу (на жаль, з підйомного матеріалу). Подальший етап представлений нижніми шарами багатощарового поселення біля с. Березівка²⁶. Зараз автор статті продовжує дослідження цієї пам'ятки. До наступного періоду — пам'ятки типу Сабатинівки I — можна віднести епонімне поселення²⁷ і верхні шари поселення біля Березівки. З них краще досліджене Березівське поселення. Розташоване воно на плато лівого високого берега р. Південний Буг. Площа пам'ятки близько 10 га. Сплановані по колу житлові споруди представлені кількома типами: невеликі наземні одно-, двоповерхові будинки і заглиблені житла. Керамічний комплекс поселень цього типу має багато самобутніх рис, невластивих пам'яткам цього періоду в інших районах східного ареалу (рис. 3). Зіставлення кераміки із Сабатинівки I, Березівки, Печери, Озаринців, Зарубинців виявляє багато спільного, що свідчить про спільність її походження. Але у комплексах цих пам'яток є і відмінність. Кераміка з канелюрно-пунктирною орнаментациєю пам'яток південнобузького локального варіанту значно складніша за декором (горизонтальні, спіральні, листоподібні, геометричні композиції, зведені в локальний фриз). На згаданих поселеннях досить рано з'являється

імпортна розписна кераміка, аналогії якій знаходимо на Дністрі в III шарі Поливанового Яру і в прикарпатських районах Молдови (Скантея, Извоар II₁). Ранні контакти зі степовими племенами документуються завдяки знахідкам на Березівському поселенні і в Сабатинівці I імпортних посудин і місцевих наслідувань їм, кам'яних наверхів — булав і скіпетрів²⁸.

Найбільш своєрідного забарвлення пам'яткам південнобузького локального варіанту східнотрипільської культури надали тісні зв'язки з населенням Дунайського регіону. Витоки цього явища знаходимо у місцевому ранньому Трипіллі. Ряд знахідок на ранньотрипільських поселеннях олександрівської групи свідчить про зв'язки з культурами гумельницько-каранівського кола²⁹. У матеріалах останніх років, одержаних в результаті розкопок автором Березівського поселення, фіксується продовження цих взаємодій. Багатоюрусні посудини з Березівки мають аналогії в культурі Гумельниця, куди вони прийшли через культуру Боян від культури Хаманджія. Найближчі контакти жителі Березівського поселення мали з носіями сусідньої культури Болград-Алденя. В обох культурах будинки опалювались відкритими вогнищами. На Березівському поселенні виявлено групу кераміки, в орнаменті якої чергуються залощені і матові лінії — декор, характерний для культури Болград-Алденя. Тут же вивлено багатогранні посудини, переносні вівтарі, аналогії яким також знаходимо в матеріалах згаданої культури. Контакти мешканців Березівського поселення з культурами гумельницького кола відзначає один з дослідників поселення В. П. Цибеков. В археологічному комплексі цього поселення є велика кількість виробів з міді. Основним посередником в одержанні населенням Трипілля металу з гірських розробок Болгарії і в налагодженні певних зв'язків з енеолітичними спільнотами були спочатку племена культури Боян, а пізніше — носії культури Болград-Алденя (Стейкань-Алденя) і Гумельниця³⁰. Зазначене вище деякою мірою підтверджує і пояснює певний напрямок зв'язків населення цього регіону східнотрипільської культури.

Вплив нижньодунайського кола культур відбився на світогляді жителів Березівського і подібних йому поселень. Так у середовищі останніх найбільш поширеним виявився культ змії в різноманітних його варіаціях (рис. 3). Свідченням поклонінню змії у населення південнобузького локального варіанту є також переносні вівтарі (Березівка, рис. 3, 1—2). Вівтарі такого ж типу знайдено в культурі Алденя II³¹. Зображення змії відомі й на антропоморфних глиняних жертовниках культури Градешниця. Цікава знайдена на поселенні модель печі з культовими ознаками (рис. 3, б). Існування подібних обрядів притаманне й культурам дунайського кола, де ми знаходимо аналогію унікальній моделі з Березівки³². Знахідкою, що розкриває світогляд та рівень знань Березівського поселення, є посудина, в орнаменті якої відтворено ідею найдавнішого місячно-сонячного календаря (рис. 3, 1).

У релігійних уявленнях жителів цього регіону в початковий період розвинутого Трипілля поряд з ранньотрипільськими традиціями відчувається вплив гумельницького кола культур, особливо найближчих сусідів — населення культури Болград-Алденя II.

До більш пізнього часу відноситься поселення, відкрите В. В. Місютинським біля с. Казавчин, що на правому березі Південного Бугу. Поселення характеризується лише на основі підйомного матеріалу.

Наступний ступінь розвитку Трипілля в згаданому регіоні представляє, мабуть, поселення біля с. Кошаринці. Аналіз невеликої колекції кераміки з цієї пам'ятки дає змогу попередньо синхронізувати її зі Шкарівкою. Більш пізнє поселення біля с. Колодисте на р. Синиця, за матеріалами, зіставляється з Веселим Кутом.

Поселення четвертого локального варіанту концентруються в середній течії Дніпра. Початок його формування припадає на середину розвинутого Трипілля, коли на невеликому відрізку Дніпра (в районі Обухова-Ржищева) з'являються перші пам'ятки — Верем'є, Щербанівка та їхні аналоги (культура А, за В. Хвойкою).

Генетичною підосновою дніпровського варіанту є пам'ятки типу Шкарівки та Веселою Кута³³. Причиною просування племен східнотрипільської культури на Дніпро став як внутрішній їх розвиток, так і проникнення в Буго-Дніпровське

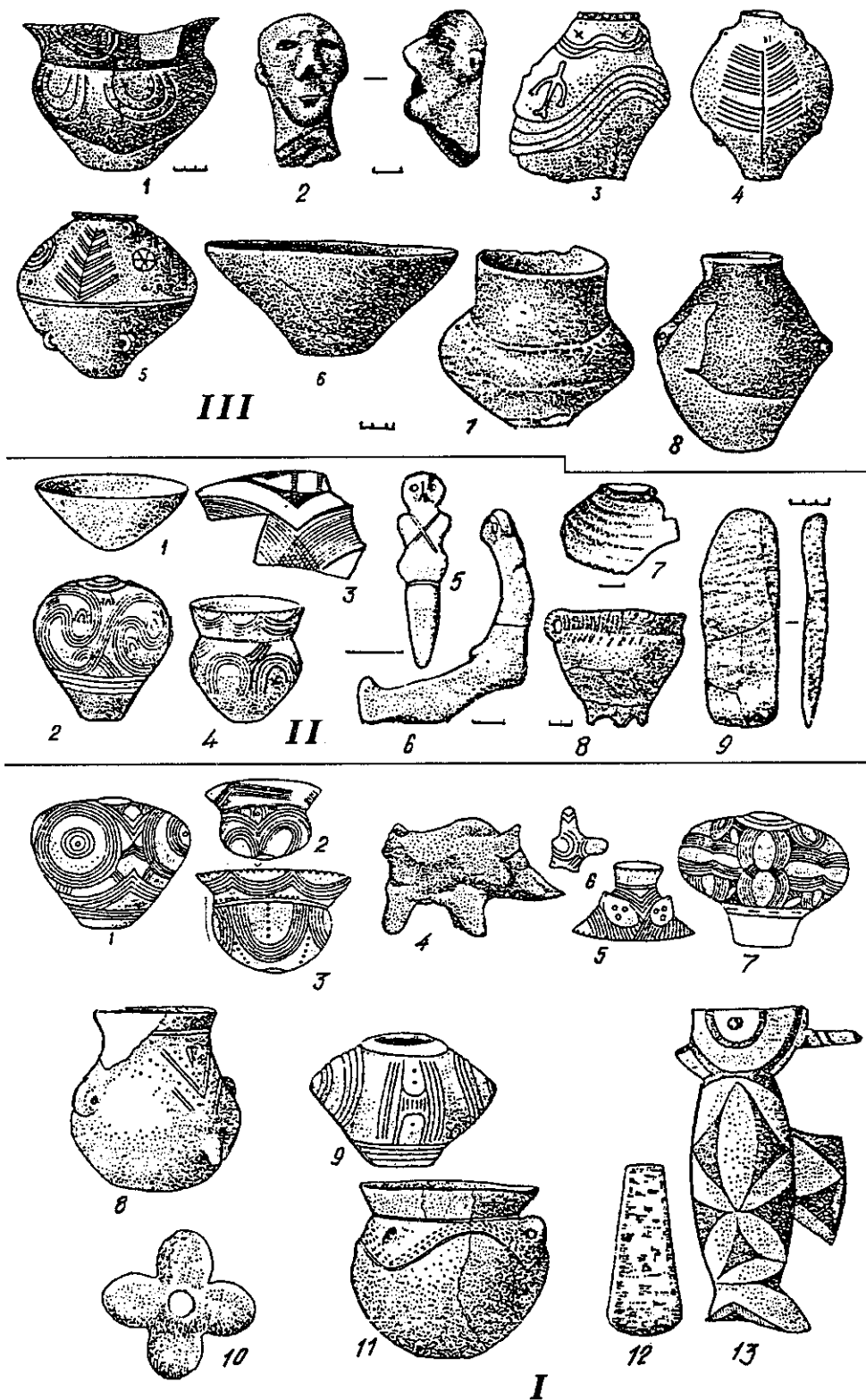


Рис. 5. Кераміка дніпровського локального варіанту (I — Верем'є; II — Коломийщина II, Гребені; III — Коломийщина I).

межиріччя кукутенських племен. Лінія розвитку дніпровського локального варіанту: Щербанівка, Верем'є, Коломийщина II — Гребені, Коломийщина I. У подальшому населення дніпровського варіанту просувається вгору по течії Дніпра до Вишгорода та спускається нижче Ржищева. Поселень у цей час стає більше, але вони невеликі за розміром. Так, Коломийщина I — пам'ятка, досліджена майже повністю, в ній налічується 39 споруд. Це — глинобитні наземні житла площею від 12 до 150 м². В інтер'єрі фіксуються печі з купольним склепінням та фігурними карнизами, перегородки, багаточарові глинобитні підвищення. Долівка в будівлях підмазувалась білою каоліновою глиною, стіни фарбувались червоною вохрою.

У плануванні й домобудівництві чітко фіксуються традиції, притаманні носіям східнотрипільської культури більш ранніх етапів. Вони відчутні й у керамічному комплексі, передусім у кераміці з заглиблено-спіральною орнаментациєю. Зберігаються як форми цих посудин, так і схеми орнаменту, характерні для попередніх етапів культури (рис. 5). Кераміка з розписом не отримала тут поширення. Знайдені на поселеннях поодинокі екземпляри є імпортом з інших центрів кукутено-трипільської спільноти, особливо тісні контакти були з канівською групою племен.

Східнотрипільська культура проіснувала в Подніпров'ї до фінальних фаз³⁴ і припинила тут своє існування.

Локальні варіанти східнотрипільської культури мають спільне походження, але поряд із загальними рисами в археологічному комплексі кожному з них притаманні яскраві особливості, що відрізняє їх від інших. Розселення племен східнотрипільської культури на велику територію, контакт з іноетнічними племенами, звідки були запозичені інновації в ідеології, побуті, ремеслі, особливо керамічному виробництві, дали своєрідне забарвлення локальним варіантам східного Трипілья.

Примітки

¹ Сорокин В. Я. О связях культуры Прекукутени — Триполье // Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья.— К., 1991.— С. 84, 85.

² Там же; Мовша Т. Г. Трипільсько-кукутенська спільність — феномен у стародавній історії Східної Європи // ЗНТШ.— Львів, 1993.— Т. ССХХV.— С. 24—59.

³ Хвойко В. Древние обитатели Северного Причерноморья.— К., 1913.— С. 20, 21.

⁴ Dumitrescu VI. Originea si evolutia culturii Cucuteni-Tripolie // SCIV.— 1963.— № 2.— Р. 301—306; Comsa E. Culturile neolitice din zona Dunarii // Alba.— 1973.— 1.— С. 20, 21; Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 18—20; Мовша Т. Г. Две параллельные линии развития трипольской этнокультурной области // НОСА.— 1975.— Ч. 1.— С. 69; Цвек Е. В. Исследование трипольских поселений в междуречья Южного Буга и Днестра // Там же.— С. 73—76; Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья (к вопр. о вост. ареале культуры Кукутени-Триполье). Первобытная археология: поиски и находки.— К., 1980.— С. 163—185; Черныш Е. К. Формирование трипольско-кукутенской культурной общности // SP.— 1981.— № 5/6.— С. 27—31; Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры (к проблеме выделения культур локальных вариантов Триполья) // Первобытная археология. Материалы и исследования.— К., 1989.— С. 106—116.

⁵ Козловська В. К. Кераміка культури А (з додатком щоденника розкопів р. 1925 у с. Веремії) // Трипільська культура на Україні.— К., 1926.— Вип. 1.— С. 139—163.

⁶ Цвек Е. В. Трипольские поселения Буго-Днепровского междуречья...— С. 163—185; Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант...— С. 106—116.

⁷ Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант...— С. 106—116.

⁸ Цвек О. В. Особливості формування східного регіону трипільсько-кукутенської спільності // Археологія.—1985.—Вип. 51.— С. 43.— Рис. 4.

⁹ Цвек Е. В. Веселий Кут — новый центр восточно-трипольской культуры // Археологические вести.— СПб., 1995.— 4.— С. 33—43.

¹⁰ Цвек О. В. Релігійні уявлення населення Трипілья // Археологія.— 1993.— № 3.— С. 74—93.

¹¹ Там само.

¹² Tsvek E. Contacts between the eneolithic tribes of Europe and the eastern tripolian population // Cucuteni. Biblioteca memorial antigvitatatis.— Piatra-Neamt, 1996.— P. 121—128.

¹³ Bognaz-Kutzian I. The early cooper age tiszapolgar cultur in the Carpathion Basin // АН, Sn, XLVIII.— Budapest, 1972.— XVII, 6, 9, 15; XVIII, 4, 10; XX, 4; XXV, 2; VIII, 1; Idem. The Copper age Cemetery of Tiszapolgar-Bosatania // АН, 1963, VI, 3, 4; XII, 2; XVII, 5; XLVI, 2, 3; L, 9; CIII, 6, 8; CIV, 3; CXI, 4; XXII; Siska St. Die kulturen ges Polgar-Bereiches // Die Slawakei in der jungeren steizeit.— Bratislava, 1970.— S. 271, 272.— taf. XV.

¹⁴ Лугова Л. М., Рассамакін Ю. А. Енеолітичне поховання в кургані біля с. Орлик Полтавської області // Археологія.— 1985.— 49.— С. 53—57.

¹⁵ Свешников И. К. Могильник в селе Звенигород Львовской области // КСИИМК.— 1956.— 63.— Рис. 24.

¹⁶ Захарук Ю. М. Початкова доба мідного віку західних областей УРСР // Археологія Української РСР.— К., 1971.— Т. 1.— С. 213—219.

¹⁷ Пелецишин М. А. Племена мідного віку Прикарпаття і Волині.— К., 1974.— С. 104—116; Его же. Энеолитические культуры Волини и Подолии // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 263—268.

¹⁸ Рындина Н. В. Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы.— М., 1998.— С. 143, 144.

¹⁹ Czermak L. Rozwoj spotoczen stw kultury poznej ceramiki instegowej na Kujawach.— Pospnan, 1980.— P. 87.— R. 36, I; P. 93.— R. 1.

²⁰ Pawelcik J. Depot medenych sperrku r Hlinska v Lipniku // Pamatky archaeologicke.— 1979.— 2.— S. 331.

²¹ Czezniak L. Rozwoj...— P. 66.

²² Заец И. И. Древние земледельцы среднего течения Южного Буга во второй половине IV тыс. до н. э.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— М., 1975.— 19 с.

²³ Гусев С. О. Трипільська культура Середнього Побужжя рубежу IV—III тис. до н. е.— Вінниця, 1995.— 302 с.

²⁴ Заец И. И., Рыжов С. Н. Поселение трипольской культуры на Южном Буге.— К., 1992.

²⁵ Там же.

²⁶ Цибеков В. П. Некоторые итоги исследования Березовского поселения // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— Одесса, 1971.— Вып. 7.— С. 187—192.

²⁷ Добровольский А. В. Перше Сабатинівське поселення // Археологічні пам'ятки УРСР.— К., 1952.— Т. 4.— С. 78—89.

²⁸ Даниленко В. М., Шмаглій М. М. Про один поворотний момент в історії енеолітичного населення Південної Європи // Археологія.— 1972.— 6.— С. 3—19.

²⁹ Бурдо Н. Б. Населення раннього етапу трипільської культури межиріччя Дністра та Південного Бугу.— Автореф. дис... канд. ист. наук.— К., 1993.— 22 с.

³⁰ *Comsa E. Culturile neolitice din zone Dunaria inferioare intermediare intre sud sinord Apulum // Alba.— 1973.— 1.— S. 20, 21.*

³¹ *Бибиков С. Н., Субботин Л. Н. Памятники культуры Гумельница на территории УССР // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 267.*

³² *Makkay J. Altorientalische paraliclen zun den Katesten heiligun — stupen. Su dosteuropas // Alba Regia.— Szehefenezvar, 1971.— XI.— P. 142.— Abb. 5; Kalicz N. Die Hutten nodelle der Lenguel Kultur in Ungaria // Garesschrift fur Mitteldentsche vorgeschte.— 1976.— Band 60.— S. 121.— f. 4, 1—5; Николов Б. Модельт на пещь от Салтино. Опыт за интерпритации // Археология.— София, 1990.— 33.— С. 33.— Рис. 1—2; Овчинников Е. В. Модель пещи з трипольского поселения Березівка // Археология.— № 3.— 1994.— С. 149—151.*

³³ *Цвек Е. В. Буго-Днепровский вариант восточнотрипольской культуры // Первобытная археология.— К., 1989.— С. 108.*

³⁴ *Круц В. А. Позднетрипольские памятники Среднего Поднепровья.— К., 1977.— 157 с.*

Е. В. Цвек

СТРУКТУРА ВОСТОЧНОТРИПОЛЬСКОЙ КУЛЬТУРЫ

Неолитическая культура Боян является одним из компонентов двух значительных энеолитических культур — Гумельницкой и Прекукутени — раннее Триполье. На поздней фазе развития в монолитной культуре раннее Триполье ощущается тенденция к дифференциации. На западе, за Днестром, приход новых этносов вызывает формирование новой кукутенской культуры, в которой очень быстро исчезают черты предыдущей прекукутенской.

На территории восточного ареала эволюция от раннего к среднему этапу Триполья происходит более спокойно. На основе раннего Триполья здесь зарождается новое культурное явление — восточнотрипольская культура. Ее памятники занимают территорию между Южным Бугом и Днепром. Их объединяет общность происхождения и идеологических представлений, традиций в хозяйстве и производстве, особенно керамическом. На протяжении многих веков существования племени восточнотрипольской культуры стойко сохраняют традицию оформления керамики углубленным желобчатым орнаментом, что было способом передачи будущим поколениям древних традиций и идеологических представлений, способствовало их культурному единству.

В процессе расселения, дальнейшего развития и контактов с иноэтническими племенами в восточнотрипольской культуре выделяются четыре локальных варианта.

Изучение материалов поселений буго-днепровского локального варианта позволило создать эволюционный ряд памятников — Зарубинцы, Красноставка, Оноприевка, Шкаровка, Веселый Кут, Мирополье, Гарбузин. Здесь получили развитие крупные поселения (пл. 150 га) с улично-усадебной застройкой, производственными керамическими, камнеобрабатывающими и другими мастерскими. В верованиях населения одно из главных мест занимало дуальное женское божество, которому посвящены семейные алтари и Шкаровское святилище. Контакты с населением полгарской и лендельской культур нашли отражение в материалах этого локального варианта.

Предварительно можно наметить и линию развития среднебугского локального варианта — Борисовка, Ладыжин-Печера, Улановка, Мизиковские хутора, Клишев, Тростяничик. Материалы поселений этого района имеют свою специфику. Расписная керамика из Тростяничика свидетельствует о процессе ассимиляции местного населения восточнотрипольской культуры кукутенскими племенами, который начался еще в Клищеве.

Третий, южнобугский, локальный вариант представлен рядом эволюционно развивающихся памятников — Березовка, Сабатиновка I, Казавчин, Кошаринцы, Колодистое. В керамическом комплексе и религиозных представлениях ощущаются раннетрипольские традиции. Свообразные черты памятникам этого района придали тесные контакты с населением гумельницкого круга (особенно группой Болград-Алдень II). В

этой среде под влиянием нижнедунайских культур получил распространение культ змеи.

В конце этапа VII носители буго-днепровского, средне- и южнобугского локальных вариантов были ассимилированы кукутенскими племенами. Часть населения отступила на территорию четвертого, днепровского, локального варианта. Линия развития последнего такова — Шербаневка-Веремье, Гребени-Коломийщина II, Коломийщина I и др. Племена восточнотрипольской культуры в этом районе просуществовали до финальных фаз культуры Триполье.

E. V. Tsvek

STRUCTURE OF EASTERN TRIPOLIE CULTURE

Systematization and generalization of data obtained by the author for almost 30 years have made it possible to show formation and development of the new phenomenon: eastern Tripolie culture. Its monuments occupy territory between the South Bug and the Dnieper. They have common origin, certain elements of ideological notions, household and production traditions, particularly in production of pottery. Eastern Tripolie culture is rooted in early Tripolie-Precucuteni. For centuries the tribes of eastern Tripolie culture preserved traditions of pottery decorated with a sunken groove ornament. This ornament was the way to transfer ancient habits and ideological notions to future generations, which had to promote their cultural unity.

Differences in material culture and peculiarities in cults of different groups of population belonging to eastern Tripolie culture are apparent. As a result of spreading further development of culture and contacts with akin tribes and tribes with unlike ethnic background for different local groups have appeared within the structure of eastern Tripolie culture: Middle Bug, Southern Bug, Bug-Dnieper and Dnieper.

The study of the Bug-Dnieper local group has made it possible to create an evolutionary series of monuments: Zarybintsy, Krasnostavka, Onopryivka, Shkarivka, Vesely Kut, Miropolie, Harbuzin. Eastern Tripolie culture reached its acme in the period concluding with existence of the Vesely Kut settlements. There were large settlements which occupy over 150 acres, various handicrafts reached high level and specialized workshops appeared. Contacts of population of the Bug-Dnieper local group with carriers of Tisa-Polgar, Bodrog-Kerestur and Lendel cultures add peculiar features to the group mentioned. Map-making of the Bug-Dnieper local group settlements permits reconstructing their internal structure.

It is possible to outline preliminarily the Middle Bug local group: Borysivka, Ladyzhyn-Pechera, Ulanivka, Bukhonchyky, Mizinkivsky Khutora, Klishev, Trostyanchik. The ceramic complex of this local group has its specific features. Painted ceramic from Trostyanchik reflects the process of assimilation of the local population of the eastern Tripolie culture by Cucuteni tribes. That process started in Klishev.

The Southern Bug local group is presented by a series of the evolutionarily developing settlements: Berezovka, Sabalinovka I, Kazavchyn, Kosharyntsy, Kolodyste. In the ceramic complex as well as in religious notions of the population of Southern Bug local group, especially at the early stages of its development, not only early Tripolie traditions, but also certain features of the Gumelnitsa group of cultures (especially of Bolgar-Alden II culture) are observed. Due to contacts with the Lower Danube cultures the cult of a snake was spread there.

At the end of stage B II carriers of the Bug-Dnieper, Middle and Southern Bug local groups were assimilated by Cucuteni tribes. Certain part of population stepped back to the territory of the Dnieper local group. Its developmental line was as follows: Scherbanivka — Veremie, Grebeni — Kolomyischina II, Kolomyischina I and so on. The tribes of the Eastern Tripolie culture existed in that region till the final stages of late Tripolie culture.

Одержано 14.04.98.